

4. Біляєва С. Північне Причорномор'я в контактах цивілізацій / Світлана Біляєва // Археологія і давня історія України. – 2015. – № 4. – С. 114–121.
5. Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні / Світлана Біляєва. – К. : Університет "Україна", 2012. – 524 с.
6. Кресін О. Османська імперія : роль в історії України / О. Кресін // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 192–198.
7. Стайнова М. Ислам и исламская религиозная пропаганда в Болгарии / М. Стайнова // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы : сб. ст. / отв. ред. С. Орешкова. – М. : Наука, 1986. – С. 83–102.
8. Челеби Э. Книга путешествия / Эвлия Челеби ; пер. А. Григорьева. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М. : Изд-во Восточной литературы, 1961. – 338 с.
9. Gerber H. The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne / Haim Gerber // Asian and African Studies. – 1983. – № 17. – Pp. 29–45.
10. Işık M. XVI. Yüzyılda Akkırman Sancağı / Mustafa Işık // Karadeniz Araştırmaları Dergisi. – 2008. – № 18. – S. 19–37.
11. Keleş H. Akkerman Sancağında Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları / Hamza Keleş // G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 2001. – № 2. – S. 179–188.
12. Singer A. Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem / Amy Singer. – Albany : State University of New York Press, 2002. – 239 p.

References

1. BEREZHINSKIY, V. (2012) Osmanskaya fortifikatsiya v Severnom Prichernomor'e. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. 21, p. II, 348–354.

A. Makarevych, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF THE OTTOMAN WAQF ON NORTH BLACK SEA REGION IN THE XVITH CENTURY

In the present article the features of the functioning of the Ottoman Waqf in the territory of the North Black Sea region are investigated. It is indicated on the specifics of the city development by the Ottomans, which reflected the achievements of the Islamic-Ottoman civilization. It was determined that one of the important phenomena that had been brought by the Ottomans to this territory was Waqf. The main economic, social and cultural reasons for the occurrence of waqf in the specified region are indicated. The influence of the waqf on the northern Black Sea coast is analyzed. The main centers of evolution of waqf on the basis of written sources and results of archaeological excavations are considered. Particular attention is paid to the problem, that waqf became an element of the "soft" policy of Islamization and colonization of this territory.

Key words: Ottoman Empire, waqf, North Black Sea region.

УДК 94(479):323.1"1921/1922"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.08>

2. BILIAIEVA, S., ERSOY, B. (2000) Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok osmanskoi kultury v Ukraini v 1999 r. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. 9, 32–35.
3. BILIAIEVA, S., KARASHEVYCH, I., FIALKO, O. (2014) Osnovni rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen na Kinsburnskij kosi v 2009–2013 rr. *Arkheolohiia*. 3, 92–103.
4. BILIAIEVA, S. (2015) Pivnichne Prychornomoria u kontaktakh tsyvilizatsij. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 4, 114–121.
5. BILIAIEVA, S. (2012) *Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini*. Kyiv : Universytet "Ukraina".
6. KRESIN, O. (2004) Osmanska imperiia: rol v istorii Ukrainy. In: F.H. Turanly (ed.) *Ukraina-Turechchyna: mynule, suchasne ta majbutnie*. Kyiv : Deneb, 192–198.
7. STAJNOVA, M. (1986) Islam i islamskaya religioznaya propaganda v Bolgarii. In: S. Oreshkova (ed.) *Osmanskaya imperiya. Sistema gosudarstvennogo upravleniya, social'nye i etnoreligioznye problemy*. Moskva: Nauka, 83–102.
8. CHELEBI, E. (1961) *Kniga puteshestviya*. Vol. 1: Zemli Moldavii i Ukrainy. Moskva : Izdatel'stvo Vostochnoj literatury.
9. GERBER, H. (1983) The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne. *Asian and African Studies*. 17. 29–45.
10. ISHIK, M. (2008) XVI. Yüzyılda Akkırman Sancağı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 18, 19–37.
11. KELES, H. (2001) Akkerman Sancağında Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2, 179–188.
12. SINGER, A. (2002) *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. Albany : State University of New York Press.

Надійшла до редколегії 15.12.2017

I. Ніфталієв, канд. іст. наук, доц.
Інститут історії ім. А.А. Бакіханова НАНА, Баку, Азербайджан

УТВОРЕННЯ ЗАКАВКАЗЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ (1921–1922)

Після проголошення у Грузії радянської влади наприкінці лютого 1921 р. Москва ініціювала створення федерації трьох кавказьких республік. Сама ідея не була новою. Перша спроба утворення такої Федерації сталася весною 1918 р. Унаслідок першого невдалого експерименту у травні 1918 р. на Південному Кавказі з'явились три самостійних державних утворення: Азербайджан, Вірменія і Грузія. Після завершення радянської Південного Кавказу до початку 1921 р. більшовики взяли курс на інтеграцію трьох республік в одне федеративне державне утворення. Цю політику керівники Азербайджану та Грузії оцінили неоднозначно. Вони вважали цей крок передчасним і таким, що обмежує суверенні права республік.

Ключові слова: партія, федерація, Грузія, Вірменія, Азербайджан, нафта, торгівля.

Після встановлення наприкінці лютого 1921 р. радянської влади у Грузії відразу постало питання утворення федерації трьох закавказьких республік. Ця ідея не була новою. Перша спроба створити таку федерацію відбулася на початку 1918 р. Вона була пов'язана з наміром заснувати міцний регіональний форпост проти більшовізації колишніх країн Росії. Цілковито імовірно, що саму ідею такого об'єднання лідерам політичних еліт Південного Кавказу підказали учасники Четвертого союзу, зокрема Німеччина і Туреччина. Кожна із них, наполягаючи на створенні цієї Федерації, відстоювала власні інтереси. Проте ініціатори цього задуму не врахували глибину політичних, релігійних, психологічних суперечностей між народами, які населяли регіон і нівелювали цю ініціативу. Наслідком першого невдалого експерименту у травні 1918 р. на Південному Кавказі стали три самостійні державні утворення: Азербайджан, Вірменія і Грузія. Однак

більшовикам удалося завоювати національні республіки та відновити кордони колишньої імперії. Це відбувалося за типовим сценарієм: місцеві більшовики створювали революційні органи влади, які від імені трудящих зверталися до радянської Росії по допомогу. Цю допомогу надавали, зважаючи на готовність військ.

Після завершення радянської Південного Кавказу офіційна більшовицька пропаганда наполегливо стверджувала, що три республіки зберегли власний суверенітет, а соціалістична модель розвитку якраз є втіленням народних сподівань. Проте більшовики побоювалися, що договірні відносини на рівні міждержавних угод, які були укладені республіками, можуть спричинити ілюзію щодо можливості надання республікам незалежного статусу. Підтверджують це слова Й. Сталіна про те, що в республіках зміцнювалося становище тих, хто вимагає "справжньої незалежності у всіх смислах,

хто розцінює втручання ЦК РКП(б) як обман і лицемірство" [15, с. 78]. З огляду на це головна відмінність відносин центру з радянськими республіками від колишніх відносин царизму з країнами обумовила пошук інших форм об'єднання різних частин колишньої держави. Проте результатом цього пошуку, за задумом ініціаторів об'єднання, мало стати збереження керівних функцій за Центром, статусу підпорядкованості за республіками, і формальне збереження за ними статусу суверенних держав. Як би там не було, але радянській Росії належало політично оформити міждержавні відносини із трьома республіками Південного Кавказу. Саме в цей час радянське керівництво активно обговорювало найоптимальніший варіант угоди між радянськими республіками, маючи на увазі можливість відмовити їм у наданні обіцяного суверенітету.

До початку 1921 р. московські експериментатори придумали ідею про можливість інтеграції трьох республік в одне велике державне утворення з колишньою, буржуазною назвою – федерація, яку було цілком можливо трансформувати відповідно до "високих" соціалістичних завдань побудови нового суспільства. Пошук найоптимальнішого способу об'єднання тривав. Шукали такий варіант, який би гарантував центру гегемонію у вирішенні усіх питань політичного, економічного та духовного розвитку держави, і водночас зберігав видимість демократичності кожної із територіальних складових єдиної держави, їхнього суверенітету.

Тут законмірне питання, що саме підштовхнуло Москву до створення Закавказької Федерації і що зумовило підтримку цієї ідеї на Кавказі. Звичайно для радянської історіографії опертя на В. Леніна як ідейного натхненника такого об'єднання, не є переконливим. В. Ленін погано знав Кавказ і, зазвичай, при вирішенні кавказьких проблем дослухався до думки партійних діячів, яким довіряв: Й. Сталіна, С. Шаумяна, Г. Орджонікідзе. Ф. Махарадзе, М. Цхакая та ін. Без сумніву, що в 1920-х рр. для Леніна найбільш авторитетними фахівцями у кавказьких справах були нарком у справах національностей Й. Сталін і керівник утвореної в квітні 1920 р. Кавказької крайової партійної організації Г. Орджонікідзе. Як і Сталін, В. Ленін знав Г. Орджонікідзе ще з дореволюційних часів. Щоправда, Орджонікідзе не мав значних теоретичних знань, але був відомим саме як революційно-нер-практик. При радянській владі вплив Г. Орджонікідзе посилювався завдяки його тісним зв'язкам зі Сталіним, якого В. Ленін цінував як компетентного фахівця в національному питанні та знавця Кавказу.

Хоча Г. Орджонікідзе був керівником бюро Кавказького крайового комітету партії (після радянзації Азербайджану, Вірменії і Грузії він об'єднав партійні організації цих республік), місцеві партійні керівники користувались аж ніяк не меншим авторитетом і впливом, ніж Орджонікідзе. Звідси безкінечні суперечки та дискусії, які часто закінчувались сваркою та лайкою. Уже Х з'їзд РКП(б), який відбувся на початку 1921 р., засвідчив загострення цієї боротьби. Відсутність чіткої регламентації прав й обов'язків партійних і радянських чиновників ще більше ускладнювало ситуацію. У цих умовах для претендентів на владу у країні вагоме, якщо не визначальне, значення мала підтримка "на місцях". Як прихильник В. Леніна та Й. Сталіна у цій боротьбі позиціонувався й Г. Орджонікідзе. Сталін, який у квітні 1922 р. став Генеральним секретарем ЦК РКП(б), не відразу сприймали як "першу людину" серед вищого керівництва партії. У цих непростих умовах законмірною була його ставка на Орджонікідзе, який, у свою чергу, прагнув очолити всю партійну організацію Південного Кавказу. Цей намір був обумовлений розгорненою боро-

ттюю за владу в партії та країні. Пов'язаного зі Сталіним Г. Орджонікідзе розглядали як надійного прихильника Леніна, і звичайно, як одного з кандидатів, чи навіть найбільш бажаного кандидата на керівництво усім Південним Кавказом. Ці повноваження він міг отримати лише у випадку легального адміністративного об'єднання республік, які ще вважались незалежними.

Ініційоване Кремлем об'єднання згодом отримало підтримку й у республіках. Одним із перших відгукнувся Азербайджан. У березні 1921 р. повноважний представник Азербайджанської СРР у Москві Б. Шахтатинський порушив питання про доцільність об'єднання республік Закавказзя. Об'єднання всіх закавказьких республік, разом із Дагестаном – в одну кавказьку республіку та приєднання до Радянського Союзу, Б. Шахтатинський вважав найбільш вигідним і прийнятним способом урегулювання територіальних, економічних й інших суперечок у Закавказзі [9, с. 618]. 9 квітня цього року голова Ради народних комісарів Радянської Росії В. Ленін наполегливо вимагав "заснувати обласний господарський центр для усього Закавказзя" [5, с. 136]. 11 квітня на засіданні ВЦРПС він знову порушив це питання. Виступаючи на засіданні комуністичної фракції ВЦРПС, Ленін зазначив: "Ідеться про об'єднання Кавказьких республік в один господарський центр: Грузинський, Вірменський, Азербайджанський. Нафту видобуває Азербайджан, її потрібно постачати через Батум, через територію грузинську, отож буде єдиний господарський центр" [4, с. 186]. У квітні цього ж року Ленін писав Орджонікідзе: "Наполегливо вимагаю утворити обласний господарський орган для усього Закавказзя, особливу увагу приділити концесіям..." [6, с. 384].

Приїхавши до Баку й отримавши телеграму, секретар Кавбюро ЦК РКП(б) Г. Орджонікідзе скликав пленум ЦК АКП(б). У своєму виступі на пленумі він зазначив доцільність об'єднання кавказьких республік не лише в політиці, але й в економіці, зважаючи, що економічне відновлення в республіках відбувалося ніби неорганізовано. Г. Орджонікідзе був змушений визнати, що зовнішторги республік конкурували між собою на зовнішніх ринках, але валютою була бакинська нафта, яку безкоштовно надавали Грузії та Вірменії. У цей же час Г. Орджонікідзе зауважив, що Азербайджанській і Грузинській республікам доведеться взяти на себе поставання Вірменії, зважаючи, що вона володіє значно меншими ресурсами [10, с. 235–236]. Позиція Г. Орджонікідзе у цьому питанні зустріла неоднозначну оцінку з боку азербайджанських комуністів А. Караєва і Г. Султанова. У своєму виступі А. Караєв зауважив, що радянська Грузія і радянська Вірменія, отримуючи азербайджанську нафту як валюту, конкурують з радянським Азербайджаном. На його думку це було ненормальним. Він пропонував республіканські зовнішторги залишити самостійними. Г. Султанов справедливо зауважив, що об'єднання справді дозволить вирішити економічні проблеми однієї республіки, але у збиток іншій, недвозначно натякнувши на Азербайджан. Після заперечень азербайджанської сторони Г. Орджонікідзе був змушений визнати: "Товариші азербайджанці залишили нерозкритим питання, яке розкрив Султанов. Якщо питання ставиться лише егоїстично, то треба відповісти прямо, що більшою мірою буде "ображений" Азербайджан і зовсім не буде "ображеною" Вірменія. Якщо питання ставити по-радянськи, то хтось із вас наслідатиметься виступити тут і сказати, що все, що нам вдається отримати в обмін на бакинську нафту, яку природа створила ось тут у Баку, а не в Єревані, – наше, і відмовити вірменським товаришам у допомозі. Тут питання потрібно ставити так: чи будемо ми допомагати

радянській Вірменії із власного голодного пайка, чи виділимо ми їм щось на правах рівних товаришів, чи ми скажемо: "якщо в тебе немає, то голодуй". І дійсно, ніхто не насмілювався заперечувати.

Л. Мірзоян підтримав пропозицію Г. Орджонікідзе, а С. Саркіс, обвинувачуючи азербайджанських комуністів у націоналізмі, заявив, що справа нафти – це лише привід: "Тут насправді побуються об'єднання". Вірменські комуністи отримали авторитетну підтримку з боку С. Агамалиогли: "Це дурниці, адже звідки Азербайджан узяв нафту, богу родич чи що? Нафта, значить для усіх" [10, с. 236–237]. Таким чином, позицію Г. Орджонікідзе підтримали насамперед вірменські комуністи із Бакинського комітету, оскільки саме в такому об'єднанні вони отримували гарантію від посилення тюркського (азербайджанського) "начала" і применшення ролі національного елемента в житті республіки. З огляду на це не дивно, що із трьох республік першим ідею об'єднання Південного Кавказу в одну федерацію підтримало азербайджанське керівництво.

У підсумку 2 червня 1921 р. Азербайджан, Грузія і Вірменія уклали угоду про створення об'єднаного зовнішторгу. Ця угода фактично перетворила Грузію і Вірменію у власників частини прибутків від реалізації бакинської нафти й інших багатств Азербайджанської СРР на зовнішніх ринках. Про це у своєму виступі на пленумі Азербайджанського ЦВК 3 жовтня 1921 р. зазначав голова раднаркому Н. Ніріманов: "Як вам відомо, у нас існував так званий зовнішторг. Для проведення зовнішньої торгівлі у нас були продукти: нафта, дорожочинні масла, шовк, ікра. Я стверджую, що якби у нас зовнішня торгівля здійснювалася самостійно, то цих продуктів було б достатньо, аби ми забезпечили Азербайджан майже всіма товарами. Проте спільна політика змусила нас рухатись іншим шляхом, а саме – створити облзовнішторг. Для того, щоб не було конкуренції між радянськими республіками. Я мушу сказати, що головна ідея була такою: утворити спільний казан, куди кожна республіка кладе свої продукти, й із цього казан беруться продукти, за які купують інший товар і розподіляють між усіма республіками. Проте тут, товариші, сталося невелике непорозуміння. Непорозуміння в тому, що через небажання чи невміння цих республік (ішлося про Вірменію і Грузію), не мали можливості постачати деякий час у спільний казан свої товари... вийшло, що зовнішторг створили ми, а продуктів для товарообміну немає" [7, с. 566–567].

Процес ліквідації рудиментів, які засвідчували про ще недавнє існування самостійних держав на Південному Кавказі, охопив й інші сфери. У квітні 1921 р. Грузинська СРР й Азербайджанська СРР уклали поштову конвенцію. 2 травня 1921 р. рішенням Кавбюро на кордоні республік були ліквідовані митниці та загороджувальні загопи [2, с. 100]. Відтоді зовнішніми кордонами республік визначалися кордони з Туреччиною та Персією, оформлені відповідно до радянсько-турецького та радянсько-перського договорів 1921 р. Кордони ж між закавказькими республіками стали суто формальними. У червні 1921 р. пленум Кавбюро РКП(б) прийняв рішення про вільний доступ кочівників до пасовищ у республіках Закавказзя [14, с. 30]. Внаслідок цього для селян трьох республік Південного Кавказу стало можливим вільно пересуватись у його межах. Це рішення надалі стало причиною розбрату, непорозуміння і зіткнень між повітами трьох Закавказьких республік на господарському ґрунті, зокрема щодо права користування пасовищами, водою.

Хоча процес об'єднання відомств й установ трьох республік розвивався, але чіткого та зрозумілого плану об'єднання трьох республік ще не існувало. Очевидною була тенденція до інтеграції системи управління в мас-

штабах усього Південного Кавказу. Проте до погодженого рішення щодо остаточної моделі об'єднання республік було ще далеко. І проблема полягала не лише у відсутності плану об'єднання. Занадто значною була роль факторів, які перешкоджали переходу до реалізації самої ідеї об'єднання. У липні 1921 р. пленум Кавказького бюро ЦК РКП(б) прийняв резолюцію "Про відносини між Закавказькими радянськими республіками і РСФРР". Перша частина резолюції за назвою "До питання відносин між Закавказькими радянськими республіками і РСФРР", вражає своїм лицемірством і непослідовністю. Вона, з одного боку, містить заклик берегти незалежність кавказьких республік, а з іншого – зберігати існуючі партійні відносини між ЦК компартії республік і ЦК РКП(б). Водночас заявлено про "необхідність взаємної військової і господарської підтримки зазначених радянських республік, які тримають спільний фронт проти імперіалізму", і пролунав заклик укласти щодо цього необхідні угоди [15, с. 47].

У другому розділі резолюції, де йшлося про взаємовідносини республік між собою, містилася вимога об'єднати зусилля у сфері зовнішньої торгівлі, транспорту, інших сферах господарської діяльності. Радянським і господарським органам наказувалося категорично відмовлятися від будь-яких виявів "нахилу в бік націоналізму, який виявився під час урегулювання питань про зовнішторг і територіальне розмежування республік, про ліквідацію митниць і контрольних пунктів". Партійні органи попередили, що вони мають діяти "винятково відповідно до інтересів братського зв'язку трудящих цих республік" [15, с. 47]. У третьому розділі за назвою "Про характер партійної агітації" ішлося про невпинну боротьбу з усіма виявами національної ворожнечі, "створення атмосфери інтернаціоналізму на ґрунті братської співпраці грузинських, азербайджанських і російських робітників і селян у справі господарського та культурно-політичного розвитку". Очевидно, що автори резолюції забули згадати вірменських робітників і селян. Поряд із закликами поліпшувати трудову дисципліну, розвивати кооперацію і товарообмін, значну увагу приділили потребі очищення партії від "ворожих, міщанських елементів, які вносили дух розкладання й інтелігентського міщанського націоналізму" [15, с. 48].

Внесення до резолюції особливого пункту про боротьбу з будь-якими виявами нахилу в бік місцевого націоналізму було не випадковим. Саме таким чином розцінювали дії тих "національних комуністів", які виступили проти форсованого утворення федерації. У Грузії це були член президії ЦК КП Грузії П. Мдівані, член ЦК і водночас нарком закордонних справ, фінансів й освіти Г. Сванідзе, член ЦК КПГ і голова ЦВК Грузії Ф. Махарадзе. Усі троє керівників вважали об'єднання республік у Федерацію передчасним, і вимагали збереження їхнього суверенітету [3, с. 580–582].

В Азербайджані найактивнішим противником швидкого переходу до федерації був Н. Наріманов. Уже в листопаді 1921 р. у розпал обговорення цього питання він висловив свої погляди В. Леніну. У листі до нього Н. Наріманов зазначав: "На засіданні Кавбюро я весь час говорив, що об'єднання необхідне, але не потрібно форсувати. Існування об'єднаного зовнішторгу і залізниць мене зайвий раз переконує, що ми продовжуємо захоплюватися гарними фразами. За увесь цей час чого тільки не натерпівся Азербайджан від цих об'єднань" [1, арк. 17]. Слід віддати належне Наріманову, бо він одним із перших у Південному Кавказі зрозумів справжню причину появи ідеї федерації. Відкрито сказати про це він не наважився, хоча в завуальованій формі, але своє невдоволення висловив. У своєму зве-

рненні до Леніна він зауважував: "Кавбюро ухвалює одні рішення, а внутрішніми розпорядженнями і Грузія, і Вірменія, повсюди порушують ці постанови. Азербайджан ішов і йде на жертви для загального блага, але жодна із цих республік не хоче йти на жертви. Ось головна причина всіх непорозумінь. І вважаю, що якщо й надалі подібне буде продовжуватись, то під час наступних об'єднань ми дійдемо до скандалу. Безумовно, що відповідно до партійної дисципліни, ми все чесно проведемо, але що вийде за такого ставлення один до одного, важко передбачити" [1, арк. 18].

Тоді ж Н. Наріманов підготував записку про основні принципи утворення Закавказької Федерації. За його переконаннями, метою об'єднання Закавказьких республік було "єднання, спрямування, урегулювання, розумне використання творчих сил і захист республік трудящих від внутрішніх і зовнішніх ворогів". Віддаючи належне сформованим ідеологічним поняттям цього часу, Н. Наріманов висловив деякі незвичні для тогочасності ідеї. Він стверджував, що "питання зовнішньої торгівлі... для правильного, нормального вирішення потребують часу. Такий же, за тривалістю, характер мають питання, пов'язані з об'єднанням військових комісаріатів і зовнішніх відносин". Немало претензій Н. Наріманов висловив щодо формування вищих органів влади утворюваної федерації, зокрема з приводу питань координації діяльності законодавчої і виконавчої влади федерації і республік, процедури ухвалення федеральних законів, функцій, які відводилися членам Союзної ради. Він зазначав: "За цієї ситуації президія Союзної ради є наростом – органом, який призначається зверху. Кожний член цієї президії, весь час перебуваючи у Тифлісі, цілком відірваний від роботи у своїй республіці, він не має можливості відстежувати виконання цієї чи іншої постанови Союзної ради, на має можливості спостерігати, як реагує народ певної республіки на те чи інше її рішення, і відповідно, буде погано враховувати деякі моменти, що потребують певної обережності в житті молодого радянської республіки, що дуже важливо у перший час" [11, арк. 56–57].

Одним словом, Н. Наріманов певним чином у завуальованій формі звертав увагу на необхідність збереження за республіками деяких ознак суверенітету, державної незалежності. Проте наступні події продемонстрували марність зусиль голови першого уряду радянського Азербайджану.

У відповідь на ініціативу "знизу", секретар ЦК РКП(б) В. Молотов 26 серпня 1921 р. писав до Кавказького бюро ЦК РКП(б): "ЦК вважає за доцільне об'єднати господарські зусилля республік Закавказзя, схвалюючи відповідне рішення Кавбюро про створення відповідних органів, залишаючи протест групи відповідальних працівників без наслідків" [12, арк. 12]. Із цього листа стало очевидним, що ідею об'єднання ресурсів республік Південного Кавказу, що викликала низку заперечень на місцях, Москва вирішила залишити без уваги. Однак діалог між Кавбюро і ЦК РКП(б) було продовжено.

2 листопада 1921 р. Кавбюро ухвалило резолюцію "Про федерацію Закавказьких республік", у якій аргументувалося утворення Закавказької федерації. У ній ішлося: "Окремі державні існування закавказьких республік робить їх слабшими перед капіталістичними та буржуазними країнами. Тісний політичний союз республік буде надійною гарантією від усяких зазіхань щодо них з боку контрреволюційних сил і зміцнить радянську владу на рубежах Близького Сходу. Закавказзя є єдиним господарським цілим і його господарський розвиток здатен розвиватися лише під знаком загальнокавказького господарського об'єднання. Існування чисельних наркоматів і відомств забирає багато сил і засо-

бів, обумовлює непотрібний паралелізм у роботі. З огляду на це Кавбюро вважає за потрібне за потрібне негайне укладання федеративного союзу між республіками, першочергово у військовій, господарській і фінансовій сферах, а також сфері зовнішньої політики" [13, арк. 10]. Подані аргументи були не дуже переконливими. До того ж з невідомих причин відповіді Кавбюро на поставлені ЦК РКП(б) питання не надійшли вчасно. 17 листопада 1921 р. від ЦК РКП(б) надійшла інша телеграма, що містила вже іншу постанову політбюро. У ній було зазначено: "Негайно повідомте, що ви ухвалили з приводу створення Закфедерації і як мислите собі взаємовідносини Союзної ради Закавказької федерації з РСФРР. Висновок ЦК надішле опісля того, коли отримає від вас матеріали". Щодо військової конвенції, то ЦК РКП(б) пропонувала: військові відносини РСФРР з Азербайджаном, Вірменією і Грузією оформити шляхом укладання військової конвенції, яка б фактично надавала Реввійськраді республіки усю повноту прав щодо організації військової справи в усіх трьох закавказьких республіках. Доручити тов. Орджонікідзе особисто укласти цю конвенцію, зробити це енергійно, у максимально короткий термін – попередньо провівши рішення через партійні органи. Негайно розпочати об'єднання загальнонаціональних і загальнодержавних військових складів у систему загальнодержавного постачання [13, арк. 1–2].

Завдання ЦК РКП(б) виконали у стислі терміни. Уже 24 листопада 1921 р. в телеграмі Кавбюро йшлося: "Питання про військову конвенцію було вирішене на пленумі Кавбюро у Баку. Ухвалено рішення утворити раду, яку б обирала конференція представників урядів, і ця рада об'єднувала б економічні, фінансові, військові справи, зв'язок й агітацію відповідних республіканських комісаріатів. При союзній раді створювалась економічна рада. Союзна рада федерується з РСФРР. Створюється комісія з підготовки Конституції у складі Лукашина, Ефендієва, Лєграна, під головуванням Еліава". У відповідь на адресу Кавбюро зазначалося, що передбачена широка кампанія щодо роз'яснення значення утворення федерації Закавказьких республік. Провести кампанію доручено партійним і радянським органам Азербайджану, Вірменії та Грузії [13, арк. 8]. 26 листопада 1921 р. на адресу ЦК РКП(б) було надіслано проект договору про створення Федерації ("союзний договір"). Нарешті, 1 грудня 1921 р. до Кавбюро надійшла директивна за підписом В. Молотова вказівка, відповідно до якої разом зі схваленням ідеї утворення федерації, центральним комітетам компартій Грузії, Азербайджану і Вірменії було запропоновано винести на обговорення питання з приводу створення федерації щодо партійних і радянських органів [13, арк. 16].

Для вирішення цього питання 7 грудня 1921 р. було скликано першу Закавказьку партійну конференцію, на якій поставлено завдання провести масштабну пропагандистську кампанію щодо роз'яснення значення і завдань із приводу утворення федерації республік Південного Кавказу. До проведення пропагандистської кампанії, окрім партійних, були долучені радянські, комсомольські, профспілкові організації. Поступово формувалась атмосфера, за якою будь-яке висловлювання сумніву щодо доцільності утворення федерації прирівнювалось до вияву націоналізму. Через це в лютому 1922 р. IV з'їзд Компартії Азербайджану схвалив утворення федерації [2, с. 106]. 18–22 лютого 1922 р. делегації комуністичних партій Азербайджану, Вірменії і Грузії зібрались у Тифлісі на Перший з'їзд комуністичних організацій Азербайджану, Вірменії і Грузії. Ураховуючи значні розбіжності, особливо в КП Грузії, щодо об'єднання закавказьких республік, з'їзд визнав політику

Кавбюро ЦК РКП(б) щодо національного питання – правильно і доручив новому складу Крайового комітету: "а) провести рішучу боротьбу проти національних ухилів і тенденцій у партії; б) прискорити об'єднання й утворення загальнополітичного центру Закавказзя, без якого неможлива успішна робота з відродження його економічної потуги..."

З'їзд ухвалив проект Союзного договору та статут Вищої економічної ради. Водночас було обрано Закавказький крайовий комітет партії (Закрайком). До його складу увійшло дев'ять осіб, четверо із них представляли Азербайджан: Н. Наріманов, С. Якубов, С. Кіров, М. Плешаков. Із п'яти кандидатів у члени Закрайкому Азербайджан представляли А. Караєв і Л. Мірзоян [2, с. 106–107]. На з'їзді Г. Орджонікідзе обрано першим секретарем Закавказького крайового комітету РКП(б). Обійнявши цю посаду, він правильно вгадав спрямованість змін у системі державного управління, пов'язаних зі зростанням значення партійних і понижених ролі державних органів. Від часу обрання у квітні 1922 р. Й. Сталіна генеральним секретарем ЦК РКП(б), роль партії в політичному житті країни почала різко зростати. З огляду на обрання Г. Орджонікідзе першим секретарем Закрайкому РКП(б) (так тепер називали Кавбюро) стало для нього доречним. Надалі, а саме до 1936 р., керівниками Закавказької партійної організації призначали винятково грузинських комуністів.

3 березня 1922 р. АзЦВК схвалила угоду про Федерацію республік Південного Кавказу і положення про Вищу економічну раду Закавказзя. 25 представників Азербайджану із правом вирішального голосу були делеговані на установчу конференцію федерації, на якій вона 12 березня й була проголошена. Верховним органом федерації стала Союзна рада, яка складалась із трьох осіб. До нього увійшло по одному представнику від кожної республіки: Н. Наріманов, П. Мдівані, А. Мясніков [2, с. 107]. Усі на початок 1922 р. були найвідомішими та найпопулярнішими комуністами у своїх республіках й обіймали найвищі посади у державній владі. Однак утворення Союзної ради позбавляло їх реальних повноважень та наділяло малозначущими представницькими функціями. Усе це відбувалось у контексті переміщення "епіцентру" влади із державної сфери у партійну.

Водночас після утворення Закавказької федерації, Москва взяла курс на остаточну ліквідацію формальної незалежності радянських республік. Це здійснювалось шляхом їх об'єднання у грудні 1922 р. у складі СРСР і заснування низки загальносоюзних органів влади, яким перейшли повноваження з контролю щодо всіх найважливіших галузей (зовнішня політика і торгівля, збройні сили, транспорт тощо) життєдіяльності радянських республік Південного Кавказу.

Партійне підпорядкування в межах Закавказької федерації і СРСР нагадало модель часів царизму: на Кавказі партійною роботою керував Закавказький крайовий комітет ЦК РКП(б), який, у свою чергу, був підзвітний політбюро ЦК РКП(б). Національні компартії у краї підпорядковувались не напряму ЦК у Москві, а його філії в особі Закрайкома із центром у Тифлісі. Керувати партійною організацією Південного Кавказу Москва доручила місцевому націоналісту Г. Орджонікідзе, підпорядкувавши йому центральні комітети компартій Грузії, Вірменії і Азербайджану.

Таким чином, оголошуючи утворення радянських республік й об'єднуючи їх у союзу федерацію, більшовики винайшли унікальну в історії форму "національної незалежності" з усіма класичними атрибутами незалежних держав: союзні республіки мали власні конституції, законодавчі органи, уряди, державні прапори та

герби й кожна із цих союзних республік нібито мала право вільного виходу зі складу СРСР. Проте це була лише видимість незалежності, інакше кажучи, фіктивна незалежність, тому що цими республіками, як і РСФРР, керував найвищий законодавчий, виконавчий і контролюючий орган в одній особі: політбюро ЦК партії більшовиків. Саме це надавало більшовикам можливість при формальному існуванні федералізму як системи державного устрою, насправді здійснювати керівництво країною із єдиного центру. Без наявності такого не просто "приводного паска", а міцного й налагодженого механізму взаємодії, Москві годі було сподіватись на збереження влади, а тим паче про її поширення на республіки СРСР. Очевидно, що і ця система не застерігала від появи всіляких суперечностей і протистоянь, що іноді набували гострих форм. Однак усі конфлікти та суперечки вирішували у політбюро ЦК партії, яке надалі відіграло роль надуряду.

Список використаних джерел:

1. Архів політичних документів управління справами Президента Азербайджанської Республіки (АПДУСПАР), ф. 609, оп. 1, спр. 62.
2. Гулієв Дж.Б. К истории образования второй республики Азербайджана / Дж.Б. Гулієв. – Баку : Элм, 1997. – 163 с.
3. Жуков Ю. Первое поражение Сталина 1917–1922. От Российской империи – к СССР / Ю. Жуков. – М. : Аква-Терм, 2011. – 672 с.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В.И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 43. – 561 с.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В.И. Ленин. – М. : Политиздат, 1965. – Т. 52. – 545 с.
6. Ленин В.И. О Закавказье / В.И. Ленин. – Ереван : Госиздат, 1963. – 502 с.
7. Наріманов Н.Н. Избранные произведения : в 2 т. / Н.Н. Наріманов. – Баку : Азернешр, 1989. – Т. 2. – 768 с.
8. Наріманов Н.Н. К истории нашей революции на окраинах / Н.Н. Наріманов. – Баку : Гурум нац. творчество Азербайджана, 1990. – 138 с.
9. Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. : сб. док. и мат. / отв. ред. В. А. Микаэлян. – Ереван : АН Армении, 1992. – 756 с.
10. Нифталиев И.В. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века) / И.В. Нифталиев. – Баку : Тахсил, 2010. – 292 с.
11. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 64, оп. 1, д. 10.
12. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ), ф. 85, оп. 18, спр. 326.
13. РДАСПІ, ф. 85, оп. 18, спр. 328.
14. Хармандарян С.В. Сплочение народов в строительстве социализма (опыт ЗСФСР) / С.В. Хармандарян. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
15. ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. – Кн. 1 (1918–1933 гг.). – М. : РОССПЭН, 2005. – 784 с.

References

1. Arxiv Politychnykh Dokumentiv Upravlinnya spravamy Prezydenta Azerbajdzhanskoj Respubliki (APDUSPAR), fond 609, opys 1, sprava 62.
2. Hulyev, Dzh. B. (1997) K ystoryi obrazovanyya vtoroj respublyki Azerbajdzhana. Baku : Elm, 163 s.
3. Zhukov, Yu. (2011) Pervoe porazhenye Stalina 1917–1922. Ot Rossijskoj ympery – k SSSR. Moskva : Akva-Term, 672 s.
4. Lenyn, V.Y. (1970) Polnoe sobranie sochynenij : v 55 t. Moskva : Polytyzdat, t. 43, 561 s.
5. Lenyn, V.Y. Polnoe sobranie sochynenij : v 55 t. Moskva : Polytyzdat, 1965, t. 52, 545 s.
6. Lenyn, V.Y. (1963) O Zakavkaz'e. Erevan : Hosyzdat, 502 s.
7. Narymanov, N.N. (1989) Yzbrannyye proyvedenyia : v 2 t. Baku : Azerneshr, t. 2, 768 s.
8. Narymanov, N.N. (1990) K ystoryi nashej revolyucyy na okraynah. Baku : Hurum nacyonal'noe tvorchestvo Azerbajdzhana, 138 s.
9. Nahornij Karabax v 1918–1923 hh.: Sbornyk dokumentov y materyalov (1992) / otv. red. V. A. Mykaelyan. Erevan : AN Armenyy, 756 s.
10. Nyftalyev, Y.V. (2010) Azerbajdzhanskaya SSR v ekspansyonystykh planax armyan (20-e hody XX veka). Baku : Taxsyl, 292 s.
11. Rossijskij Derzavnyj Arxiv social'no-politychnoy istorii (RDASPI), fond 64, opys 1, sprava 10.
12. Ibid, fond 85, opys 18, sprava 326.
13. Ibid, fond 85, opys 18, sprava 328.
14. Harmandaryan, S.V. (1982) Splochenye narodov v stroytel'stve sotsyalizma (opyt ZSFSR). Moskva : Nauka, 288 s.
15. CK RKP(b) – VKP(b) y nacyonal'nyj vopros (2005). Knyha 1 (1918–1933 hh.). Moskva : ROSSPЭN, 784 s.

I. Niftaliev, Phd in History, Senior Research Officer
History institute named after A. A. Bakikhanov of NASA, Baku, Azerbaijan

THE CREATION OF THE TRANSCAUCASIAN SOVIET FEDERATION AS AN INTEGRAL PART OF SOLVING THE NATIONAL QUESTION IN THE SOUTH CAUCASUS IN 1921–1922-th.

Following the proclamation of Soviet power in Georgia in late February 1921, Moscow took the initiative to establish the Federation of the three Transcaucasian republics. By itself, this idea was not new. The first attempt to create such a Federation was made in the spring of 1918. The first failed experiment in May 1918 in the southern Caucasus, there are three independent public education: Azerbaijan, Armenia and Georgia. After the Sovietization of the South Caucasus by early 1921 the Bolsheviks took a course on the integration of the three republics into one federated state. This policy was met with mixed reactions among some leaders of the Soviet republics of Georgia and Azerbaijan, who considered the move premature and restricts the sovereign rights of the republics.

Keywords: party, Federation, Georgia, Armenia, Azerbaijan, oil, trade.

УДК 930.271

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.09>

М. Николаєв, д-р іст. наук
Незалежний дослідник, Миколаїв

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ II СТ. ДО Н. Е. У СВІТЛІ ВІДНОВЛЕНОГО ЛІТОЧИСЛЕННЯ

Відновлення літочислення Ольвії Понтійської IV–I ст. до н. е. дозволяє суттєво уточнити датування великої групи епіграфічних пам'яток. У статті висвітлено перспективи перегляду соціально-політичної історії II ст. до н. е. з єдиних хронологічних позицій. На підставі проаналізованих джерел (декрет на честь Нікерата Папієва датується ранньоримським часом, декрет на честь Стефана Олександрова, смірнійця, належить до часів Мітрідата VI Евпатора) зроблено узагальнені висновки про суспільне та політичне життя Ольвії. Відзначається, що в першій чверті II ст. до н. е. видана група приватних поصات на граніті. У другій чверті століття Посідеєм Діонісійвм встановлено стінобудівний напис, який інтерпретується як захід зі зміцнення оборони міста від нападу Скілура. Період активності видатного ольвіополіта Посідея Посідеєва: 218–188 рр. до н. е. Саме на цей час припадає найвищий етап розвитку торгівлі Ольвії з Родосом, а також встановлення чотирьох поصات Посідея Посідеєва в Неаполі Скіфському і однієї в Ольвії. Водночас видано два декрети Ольвії на честь родосців і декрети Коса та Тенедоса на честь Посідея. Відповідно, всупереч усталеним уявленням, Посідей не був радником царя Скілура. Традиційне читання монетних легенд ВΣΕ, ΒΑΕΙΡΗ кінця III – першої половини II ст. до н. е. іменами варварських царів є лише варіантом тлумачення.

Ключові слова: Ольвія, політична історія, II ст. до н. е., написи, монети, датування, просопографія

Нині вже завершені багаторічні міждисциплінарні розвідки з відновлення літочислення Ольвії Понтійської (синхронізація епонімного каталогу (*Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae* (IPE I²) 201)) і, відповідно, побудовані основи просопографії цього полісу [8, 9, 10, 11, 12]. Ці дослідження відкривають перспективи обґрунтованого перегляду соціально-політичної історії ольвійського полісу з єдиних хронологічних і просопографічних позицій. Метою статті є перегляд соціально-політичної історії Ольвії мабуть найсуперечливішого II ст. до н. е. Перегляд здійснюється у зіставленні з матеріалами монографії Ю.Г. Виноградова [2], яку справедливо вважають найвищим досягненням у розробці проблем історії Ольвії.

Щодо політичної історії найзначнішого античного поліса Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії Понтійської – проблема хронології є дуже актуальною. Нескінченні дискусії, пов'язані з наявними альтернативними варіантами датування лапідарних пам'яток, насичених історичними подіями: декрети на честь Протогена (IPE I² 32), Нікерата Папієва (IPE I² 34), синів херсонесита Аполлонія (*Надписи Ольвіи* (IOIb) 28+29+123+IPE I² 240) тощо. Навіть не позбавлене сенсу твердження про вичерпання можливостей традиційних методів датування написів у подальшому просуванні досліджень.

Нами поетапно розроблено кілька близьких варіантів хронологічної моделі подій декрету IPE I² 32 на честь Протогена з опорою на синхронізований календар Ольвії. Один з останніх варіантів моделі оперує з вісьмама дійовими особами декрету. Модель надає підстави стверджувати, що події декрету не стосуються II ст. до н. е. та відбувались у 270–240 рр. до н. е. У такому разі активність царя саїв Сайтафарна припадає на 250 рр. до н. е. Відгомін подій, згаданих у декреті IPE I² 32 на честь Протогена, у II ст. до н. е. є лише по-

свята (*Supplementum epigraphicum Graecum* (SEG) 42:716) Аполлону Дельфінію, встановлена онуком Протогена Євніком Євдоровим, епонімом Ольвії 193 р. до н. е. Декрет IPE I² 32 зафіксовано орієнтовно не пізніше 230 р. до н. е. [9; 16, с. 55]. Своєрідним продовженням декрету на честь Протогена є стінобудівний напис IPE I² 180 Клеомброта Пантаклова (II) – епоніма 222 р. до н. е. (до речі, шрифт цього напису абсолютно збігається зі шрифтом декрету на честь Протогена, що зазначив В. Латишев). Посвята IOIb 72 колегії сітонів Герою Доброзичливому, яку видавці датують не раніше кінця III – першої половини II ст. до н. е., а також декрет SEG 34:758 на честь Антестерія є синхронними подіям декрету на честь Протогена в частині зображення голоду. Вони достатньо переконливо датуються серединою III ст. до н. е., як, до речі, вважав і Ю. Виноградов [2]. Датування декрету IPE I² 32 другим століттям до н. е. в наш час притаманне, переважно, найстарішому поколінню дослідників.

На основі відновленого літочислення Ольвії декрет IOIb 28+29+123+IPE I² 240 на честь синів херсонесита Аполлонія датується роком жерця на ім'я Ἀγαθῖνος Δῆμιάρχου – 215 р. до н. е. Надгробок (IPE I² 226) Мойродора, що утримує неоднозначне тлумачення фрази чи то про скіфське місто Ольвію, чи то Ольвію – місто у Скіфії, не має точного датування (II – перша чверть I ст. до н. е.). В. Анохіним [1, с. 51] датування надгробка (IPE I² 223) Дідзазельма Севтова, гегемона дізурів, віднесено до середини II ст. до н. е. Однак Ю.Г. Виноградовим [2] датування надгробка (IPE I² 223) більш переконливо віднесено до часів Мітрідата VI.

У сучасному антикознавстві прийняте датування декрету IPE I² 34 на честь Нікерата Папієва першими двома десятиліттями II ст. н. е., запропоноване Ю.Г. Виноградовим [2, с. 186]. Проте просопографічної